

UDC 39(=14)(477.75)

**THE PROFESSIONAL PROFILE AND MAIN OCCUPATIONS
OF THE GREEKS-CITIZENS OF CRIMEA
IN THE LATE 19TH – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY**

M. Aradzhanyi

PhD (History)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

margarad24@gmail.com

The paper explores the traditional activities and craft specialization of the Greeks-citizens of the Crimea in late 19th – first half of the 20th century.

The topic is relevant not only to understand the ethnic and cultural characteristics of this community and the strategies for survival of small compact ethnic groups, but also to clarify a number of issues related to the ethnic history of Crimea, including the fact of deportation on the national basis of the Greeks from Crimea Peninsula in 1944.

The main sources of research were the materials of the First All-Russian Population Census and documents of the Central State Archive of the Autonomous Republic of Crimea. At the end of the 19th century on the Crimea peninsula as a whole, a new community of Greeks was formed, which numbered around 20,000 people. The Greeks were settled mainly in the southern and mountainous parts of the peninsula, almost 60 % of them – in the cities. The group was extremely motley, formed as a result of numerous migrations. More than half Greek-speaking Crimean Greeks (53 %) were foreign labor migrants. The review of the main occupations and the specialty of handicrafts by the Greek-city residents of the Crimea shows that in 1897 more than 53 % of them were engaged in the service sector (including 29 % – directly in commerce), 23 % were engaged in crafts and trade. After the change of the state system in the 1920th the Greeks, in spite of the decrease in the number and general population impoverishment because of wars, migrations, famine, continued to engage in their traditional crafts and worked in the service sector. During the NEP period, they opened many bakeries, workshops, restaurants, and engaged in petty trade, but already in 1929th, due to this, many of them were struck by rights and deprived of work, moreover were expelled.

In connection with industrialization and collectivization, the majority of Greeks were forced to enter collective farms in order to survive in the conditions of unemployment and the policy pursued by the Soviet authorities, to establish industrial cooperatives or to replenish the ranks of the workers of state enterprises. With the beginning of Hitler's occupation, the Greeks showed loyalty to the Soviet government, rendered assistance to the partisans and underground men, and directly participated in the resistance movement. In a war-torn economy and a policy that the Germans carried out in the occupied territories, when the private initiative was once again resolved, the Greeks only returned to those practices that traditionally fed their families – to crafts trade and, to work in the service sector. Thus, the foreign-supported Greeks were involved in trade and service sectors more. The analysis of the number of Greek people on the eve of the Second World War and its participation in the artisan industry and trade shows that they were not so significant as to make significant influence on the development of the economy in the occupied territories. Proceeding from all the above, we come to the conclusion that L. Beria's version regarding the reason which he had brought as the justification of the deportation of the Greeks from the Crimea is obviously false.

Keywords: Crimea, Greeks, artisans, deportation

М. А. Араджионі

ПРОФЕСІЙНИЙ ПРОФІЛЬ ТА ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ ГРЕКІВ-МІСТЯН КРИМУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. на півострові в цілому сформувалася нова спільнота греків, яка нараховувала близько 20000 осіб. У зв'язку з тим, що в період Другої світової війни ці греки, так само як вірмени, болгари, кримські татари та німці, були піддані насильницькому виселенню як “вороги народу”, тривалий час дослідження їхньої історії та культури не заохочувалося. Лише в останні два десятиліття з'явилися публікації М. Абдуллаєвої [Абдуллаєва 2000; Абдуллаєва 2001], М. Араджионі [Араджионі 2005], Н. Биковської [Быковская 1993; Быковская, Санжаровец 2001], Ю. Іванової [Иванова 2004], І. Мосхурі [Мосхури 2005], Ф. Янніці [Янници 2005] та інших [Греки в истории Крыма... 2000; Доненко 2005; Шевцова 2004], які висвітлюють деякі питання історії та культури грецької громади Криму нового та новітнього часів.

Водночас у науковій літературі практично не висвітлене питання традиційних занять та ремісничої спеціалізації цієї спільноти греків. Хоча досліджувана тема є надзвичайно актуальною для розуміння етнокультурних особливостей спільноти і з'ясування низки питань, пов'язаних з етнічною історією греків у Криму, зокрема причин їхньої депортації з Криму в 1944 р. Адже в доповідній записці Л. Берії Й. Сталіну від 29 травня 1944 р., яка містила докази необхідності виселення за національною ознакою всіх вірмен, болгар та греків як “пособників фашистів” та колабораціоністів, грекам ставилося в провину те, що “значна частина... особливо в приморських містах, із приходом окупантів зайнялася торгівлею та дрібною промисловістю. Німецька влада сприяла грекам у торгівлі, транспортуванні товарів тощо” [Депортовані кримські татари... 2004, 139–140]. Тому метою цієї статті є визначення основних занять та професійної спеціалізації греків-містян Криму наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. Це дасть змогу зрозуміти, чи були заняття під час окупації, які інкримінуються грекам, їхнім основним джерелом існування в мирний час – у період Російської імперії та за радянської влади – і наскільки об'єктивними є висунуті звинувачення, унаслідок яких десятки тисяч осіб були позбавлені батьківщини та волі.

Для цього дослідження ми використали матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., а також документи Державного архіву при РМ АРК (далі ДААРК). Слід відзначити певну умовність даних, які наводяться в Першому переписі населення. Адже в ньому етнодиференційним принципом було не самоусвідомлення, а рідна мова. Тому тюркомовні греки були враховані як “татари” або “турки”, а грекомовні євреї були записані “греками” [Этническая история Крыма... 2007, 2–4]. А проте аналіз даних за конфесійним складом населення переконує нас у тому, що погрішність в абсолютних числах буде незначною і вона не заважає бачити загальні тенденції, тож її можна не брати до уваги.

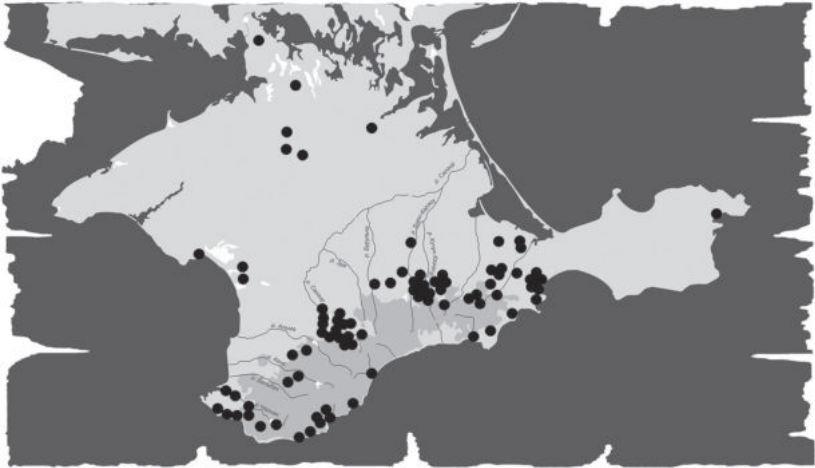
Наведемо найзагальніші характеристики групи греків Криму, яку досліджуємо. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. греки були розселені в основному в південній та гірській частинах півострова (мал. 1). Група була надзвичайно строкатою, сформованою внаслідок численних міграцій із:

– нащадків колишніх середньовічних греків Криму; “ма-ріупольських греків”, які повернулися з Приазов’я, в основному це були купці, підприємці та ремісники;

– вихідців із грецьких островів Егейського та Іонічного морів, а також Північної Греції (їх називали по-різному: “архіпелазці”, “албанці”, “арнаути”, “балаклавські греки”); як правило, вони були військовими, чиновниками, землевласниками, рибалками, займалися дрібною торгівлею;

– переселенців із території сучасної Західної Туреччини та Болгарії (греків-“фракіотів”), які в основному були землеробами, садівниками та ремісниками;

– греків-“понтійців”, які мігрували до Криму з південного узбережжя Чорного моря (північні та східні райони сучасної Туреччини). Наприкінці XIX ст. це була найчисленніша група серед греків Криму; вони займалися сільським господарством, ремеслом та торгівлею.

Мал. 1. Карта-схема поселень греків у Криму
наприкінці XIX – на початку XX ст.

(автор – Маргарита Араджионі, дизайн – Маргарита Козлова)

Чисельність греків Криму згідно з переписом 1897 р. становила 17114 осіб, причому греки-містяни – близько 57 % (9831 особа) від загальної кількості [Этническая история Крыма... 2007, 2–3]. Розподіл грецького населення за містами Криму був таким:

Професійний профіль та основні заняття греків-містян Криму...

Керч – 1764 особи, Севастополь – 1553 особи, Феодосія – 1280 осіб, Ялта – 1193 особи, Євпаторія – 919 осіб, Сімферополь – 847 осіб, Старий Крим – 811 осіб, Балаклава – 624 особи, Бахчисарай – 498 осіб, Єнікале – 175 осіб, Карасубазар – 163 особи, Перекоп – 3 особи [Этническая история Крыма... 2007, 2–3].

Греки відзначилися високою міграційною активністю. Більш ніж половина грекомовних греків Криму були іноземними підданими – 53 %, причому підданство Греції мали 1274 особи (84 % від цієї кількості – містяни), а близько 8000 осіб мали турецьке підданство (міські та сільські мешканці). На 1000 чоловіків припадало всього 700 жінок (нижчі показники лише в турків, поляків та молдован), що також свідчить про велику кількість мігрантів-заробітчачан, які з кінця XIX ст. почали масово прибувати до Криму у зв'язку з активізацією тут розвитку промисловості та рекреаційної галузі. Основні заняття греків наведені в таблиці [Первая всеобщая перепись населения... 1904, 192–197]:

Групи занять	За губернією				У містах			
	Самостійно		Члени родин		Самостійно		Члени родин	
	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.
Адміністрація, суд і поліція	46	–	11	61	35	–	7	48
Громадська та станова служба	18	–	11	29	11	–	7	20
Приватна та юридична діяльність	6	1	4	5	6	1	4	5
Збройні сили	97	–	2	12	93	–	2	10
Богослужіння православного віросповідання	34	2	11	41	28	2	5	20
Особи при церквах, клірики та ін.	7	–	9	10	3	–	9	8
Навчальна та виховна діяльність	35	24	12	25	25	18	7	16
Наука, література, мистецтво	4	–	–	1	4	–	–	–

Лікарська та санітарна діяльність	8	18	5	16	6	16	3	13
Приватна прислуга та поденники	702	126	199	388	393	99	115	247
Дохід із капіталу та нерухомості	148	263	164	320	128	245	146	288
Дохід від казни, громадських установ та приватних осіб	54	48	1	17	32	40	1	12
Позбавлені волі, ті, хто відбуває покарання	8	1	–	–	8	1	–	–
Землеробство	1.475	87	1.594	2.357	229	14	230	406
Бджільництво	–	–	–	–	–	–	–	–
Тваринництво	12	–	5	16	2	–	–	6
Лісництво та лісові промисли	24	2	22	53	5	2	–	1
Рибальство та мисливство	160	–	81	175	131	–	77	168
Видобування руди та копальні	47	–	19	41	10	–	9	17
Виплавлення металу	–	–	–	–	–	–	–	–
Обробка волокнистих речовин	10	42	8	20	8	37	6	13
Обробка продуктів тваринництва	8	–	5	10	6	–	3	5
Обробка дерева	40	–	10	41	27	–	10	32
Обробка металів	196	–	87	155	121	–	64	120
Обробка мінер. речовин (кераміка)	5	–	4	1	5	–	–	1
Хімічне виробництво	4	–	3	6	3	–	3	6
Винокурництво, броварництво та медоваріння	6	–	–	1	4	–	–	1
Інші напої та бродильні речовини	17	–	3	12	11	–	3	12
Оброб. рослинних та тваринних продуктів харчування	226	4	81	120	165	4	58	87

Професійний профіль та основні заняття греків-містян Криму...

Тютюн і тютюнові вироби	43	4	17	18	33	2	11	16
Поліграфічне виробництво та вироби з паперу	19	–	5	7	18	–	5	7
Виробництво інструментів, годинників, іграшок	1	–	–	1	1	–	–	1
Ювелірна справа, живопис, розкіш	10	–	1	18	10	–	1	17
Виготовлення одягу	93	105	69	158	79	94	56	138
Будівельні роботи	921	2	188	357	403	1	127	235
Виробництво екіпажів та дерев. човнів	57	–	32	77	55	–	30	73
Ті, що не ввійшли в попередні групи	12	–	7	11	10	–	7	9
Водне сполучення	274	1	103	268	247	1	88	236
Залізниця	8	–	2	12	6	–	2	11
Пасажироперевезення	142	1	59	106	112	1	45	77
Інші наземні засоби пересування	18	–	13	19	17	–	13	17
Пошта, телеграф і телефон	6	1	5	9	5	–	5	9
Кредитні та комерційні заклади	6	–	1	2	5	–	1	1
Торговельне посередництво	46	–	25	55	41	–	23	17
Торгівля взагалі, без конкретного визначення	254	3	97	165	120	2	46	97
Торгівля тваринами	3	–	–	2	3	–	–	2
Торгівля зерновими продуктами	187	1	68	154	149	1	53	134
Торгівля іншими продуктами с/г	761	22	379	693	673	18	339	634
Торгівля будівел. матеріалами та пальним	37	–	15	28	32	–	12	26
Торгівля предметами домашнього вжитку	9	–	1	6	9	–	1	6

Торгівля металовиробами, машин. та зброєю	11	–	2	10	10	–	2	16
Торгівля тканинами та одягом	52	–	18	28	22	–	7	16
Торгівля шкірою, хутром тощо	1	–	–	–	1	–	–	–
Торгівля предметами розкоші та культу	1	–	–	2	1	–	–	2
Торгівля іншими предметами	80	–	16	19	69	–	14	18
Торгівля виносна та розвізна	84	1	20	41	28	–	16	39
Корчма, готелі, номери, клуби	216	10	77	165	193	8	68	158
Торгівля питна	71	2	29	66	53	1	23	56
Чистота та гігієна тіла	54	41	41	84	51	38	38	79
Особи невизначеного роду занять	31	5	19	29	22	3	19	25
Проституція	–	–	–	–	–	–	–	–
Особи, які не вказали рід занять	27	27	24	45	21	23	23	43

Аналіз даних таблиці ілюструє, що трохи менш ніж третина греків-містян (29 % – 2832 особи з членами родин) займалися торгівлею; понад 15 % також були задіяні в галузі надання послуг (зокрема греки-готельєри, корчмарі, цирульники, візники тощо); 1087 осіб (із членами родин – 2253 особи, або 23 %) займалися різноманітними ремеслами, 13 % – землеробством, тваринництвом, рибальством тощо та ще близько 9 % працювали прислугою, поденниками та займалися некваліфікованою працею. Інші 11 % греків-містян Криму були чиновниками, військовослужбовцями, священиками, банкірами, землевласниками, працювали в галузі освіти та охорони здоров'я тощо.

Привертає увагу той факт, що греки торгували передусім зерновими та іншими продуктами сільського господарства (в основному бакалією) – 841 особа безпосередньо, а разом із членами родин вони становили 70 % від усіх греків-містян, що були задіяні в торгівлі. На другому місці – кількість осіб, задіяних у питній

торгівлі та утриманні питних закладів (корчми, шинку) і готелів, що становить 255 осіб самостійно і 560 із членами родин.

Ще наприкінці ХХ ст. старожили кримських міст із ностальгією згадували різноманіття товарів у грецьких бакалійних крамничках, відомі “рейнські погребі” та магазини солодоців. Наприклад, згідно із загальним переліком торговельних та промислових підприємств у 1895 р. лише в м. Сімферополі бакалійні крамниці тримали купці 2-ї гільдії Феодор Ляскі та Мільтіадіс Іовані, дворянин Василь Сар’янакі, міщанка Олена Кокінас, турецькі піддані греки Василь Дживоглу та Дмитро Костанді, бахчисарайський купець із “маріупольських греків” Афанасіос Арабаджі та інші. Питною торгівлею тут займалися купці 2-ї гільдії Георгій Христофоров (мал. 2–3) та Ніколай Такопуло, бахчисарайський міщанин Дмитро Чилінгіров, євпаторійський міщанин Григорій Тютюнджієв та інші.

Міщанин Василь Влахіді в Сімферополі мав готель “Ремісничий”, грецький підданий Георгій Аліфері – трактир “Комерційний” у будинку Чирахова, у цьому ж будинку інший грек – купець 2-ї гільдії Олександр Калайджі – мав трактир “Росія”; міщанин Михайло Ламбадакі тримав трактир “Мітрідат” та “рейнський погріб”; турецькі піддані Лазар Лазар-Оглу та Теохар Попандопуло відкрили, відповідно, трактир “Одеса” та харчевню в будинку Колпакчієва на Севастопольській вулиці; міщанин Федір Політі – трактир у будинку Садовникова на тій самій вулиці тощо [ДААРК, ф. 6, оп. 1, спр. 329а, арк. 14, 17 зв., 25 зв., 27–28, 35 зв., 48 зв., 55 зв., 60 зв., 63 зв., 76 зв., 79 зв., 93 зв.]. З наведеного переліку видно, що торгівлею займалися не лише греки – купці та міщани, а й греки, які належали до ремісничого стану, або, як їх ще називали, “цехові” (тобто ті, які належали до якого-небудь “цеху” – корпорації осіб, що займаються одним і тим самим ремеслом).

Оскільки майже чверть греків-містян займались ремеслом, звернемо увагу на специфіку ремісничого стану в Російській імперії. Цеховим надавалося переважне право на заняття певними видами ремесла та продаж своїх виробів. Належність до цехових успадковувалася під час народження та під час запису до цеху, а також передавалася від чоловіка до дружини. Але діти цехових, досягнувши повноліття, повинні були записуватися в учні, підмайстри, майстри, бо інакше вони переходили до стану міщан.

**ФИРМА СУЩЕСТВУЕТЪ ВЪ КРЫМУ
СЪ 1853 ГОДА**

Удостоена 9 медалями

**ЮЖНО-БЕРЕЖСКІЯ
КРЫМСКІЯ
ВИНА,**

ВЫДЕРЖАННЫЯ
ВЪ ПОДВАЛАХЪ

ВЪ КРЫМУ
ГЛАВНЫЙ СКЛАДЪ
ВЪ СІМФЕРОПОЛѢ
ПО САЛГИРНОЙ УЛ. СОБСТВ. ДОМЪ.

Г. Д. ХРИСТОФОРОВА И К^о

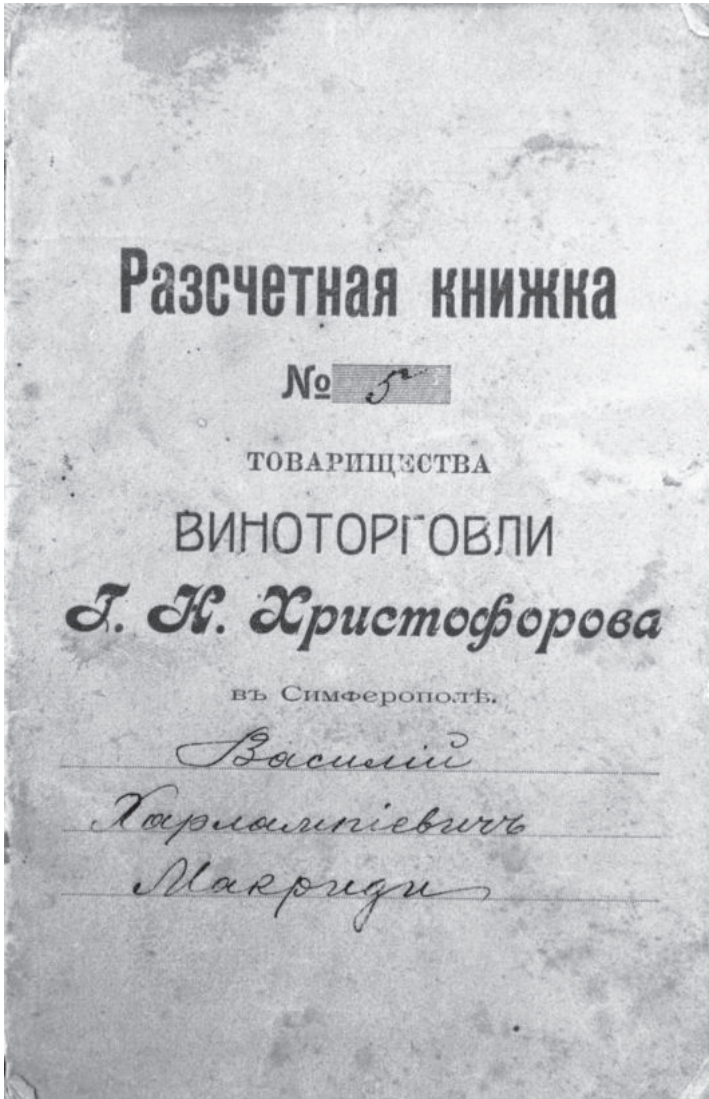
Отдѣленія:

Въ МОСКВѢ, на Тверекой, близъ Охотнаго ряда
доль Колмиссарова.

Въ КІЕВѢ, на Крещатикѣ, в. Клузюкста и Попова
и на Подоль, доль Миклашевскаго

Имѣются въ продажѣ во всѣхъ городахъ.

Мал. 2. Реклама вина підприємства грецького купця Георгія Христофорова в м. Сімферополі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).
Джерело: Із архіву виноробного підприємства “Діоніс”.
Відкопійовано Маргаритою Араджионі коштом Одеської філії Грецького фонду культури у 2005 р. Фотограф В. Буличев

Мал. 3. Розрахункова книжка № 5 робітника Товариства виноторгівлі Г. К. Христофорова в Сімферополі Василя Харлампієвича Макріді.
Джерело: Із фондів Центрального музею Тавриди в м. Сімферополі.
Відкопійовано Маргаритою Араджионі коштом Одеської філії Грецького фонду культури у 2005 р. Фотограф В. Буличев

Для заняття ремеслом від осіб з інших станів вимагалися тимчасовий запис у цех та сплата відповідних зборів. Згідно із законом без запису до цеху не можна було відкрити ремісничий заклад, наймати робітників та мати вивіску (мал. 4). Свідоцтва про звання ремісників видавалися на необмежений термін тим, хто мав право на постійну приписку до цехового стану. Процедура була такою: охочий повинен був надати до казенної палати свідоцтво про звільнення від попереднього свого товариства чи відомства та приймальне свідоцтво від того ремісничого товариства чи відомства, до якого бажав вступити. Після затвердження казенною палатою реміснича управа записувала його до товариства та видавала свідоцтво [Ремесленники...]. Це давало змогу ремісникам активно мігрувати в пошуках дешевшої сировини, нового ринку збуту для своєї продукції та споживачів своїх послуг.

Мал. 4. Зразок вивіски керченського майстра-грека Костянтина Яноті, який відкрив власну справу у 1891 р.

Джерело: Із фондів Керченського державного історико-археологічного заповідника.

Відкопійовано Маргаритою Араджионі коштом Одеської філії Грецького фонду культури у 2005 р. Фотограф В. Буличев

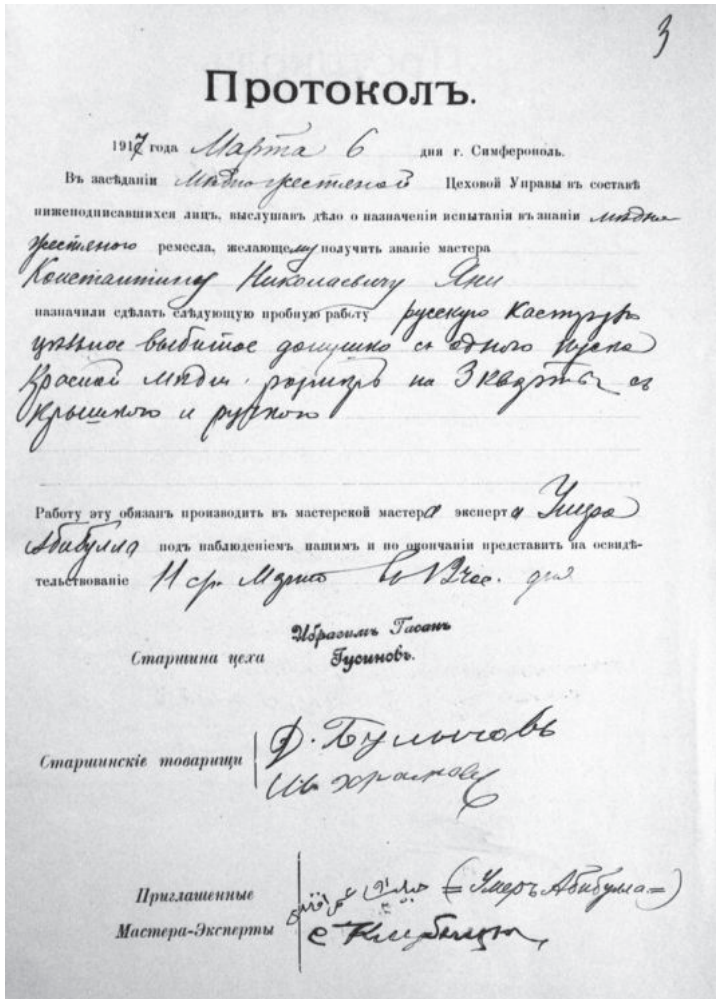
З 1870-х рр. ці правила почали поступово спрощувати, і до 1916 р. в багатьох містах Російської імперії вже були скасовані ремісничі управи, які керували справами цього стану. У фонді Сімферопольської ремісничої управи Держархіву АРК зберігається великий обсяг документів про вступ до ремісничих цехів греків-міщан, які прибули з інших регіонів Криму, та іноземних

підданих. Спочатку ті, хто бажав мати свідоцтво майстра, повинні були подати відповідне прохання, потім, щоб довести свою здатність займатися конкретним ремеслом та кваліфікацію, пройти спеціальне випробування в присутності майстрів, уповноважених Ремісничою управою, і лише після цього могли отримати необхідні документи для початку власної справи [ДААРК, ф. 59, оп. 1, спр. 4669, арк. 1–5] (мал. 5–6).

Серед ремісників кримських міст наприкінці XIX ст. особливо виділяються греки-будівельники (404 особи безпосередньо та 766 осіб із членами родин, тобто майже 34 % від загальної кількості греків-“цехових”); виробники одягу, зокрема кравці, капелюшники, рукавичники, шевці (173 особи, 79 чоловіків та 94 жінки, з членами родин – 367, або 16 % від загальної кількості); обробники рослинних та тваринних продуктів харчування, головним чином греки-кондитери та пекарі (169 осіб, із членами родин – 314, чи 14 %) та обробники металів: мідники, лудильники, бляхарі, ковалі тощо (121 особа, з членами родин – 305 осіб, тобто більш ніж 13 %). Варто відзначити, що приблизно десята частина зазначених у переписі греків, які спеціалізувалися на виготовленні одягу, – це насправді грекомовні євреї, що стає зрозуміло з алфавітних списків прізвищ ремісників кримських міст.

Треба зазначити, що саме серед греків-пекарів та будівельників спостерігається явний дисбаланс у кількості майстрів та членів їхніх родин. Це пов'язано з тим, що багато хто з цих ремісників приїжджав до Криму на заробітки. Спеціалізації ремісників найчисленніших грецьких міських громад Криму є такими:

	Севастополь	Сімферополь	Ялта	Керч	Карасу-базар	Феодосія	Євпаторія
Обробка тваринних продуктів	2	–	1	2	–	–	–
Обробка дерева	–	8	4	5	5	–	–
Обробка металів	14	8	7	32	7	17	6
Обробка мінер. речовин (кераміка)	2	1	–	–	–	2	–

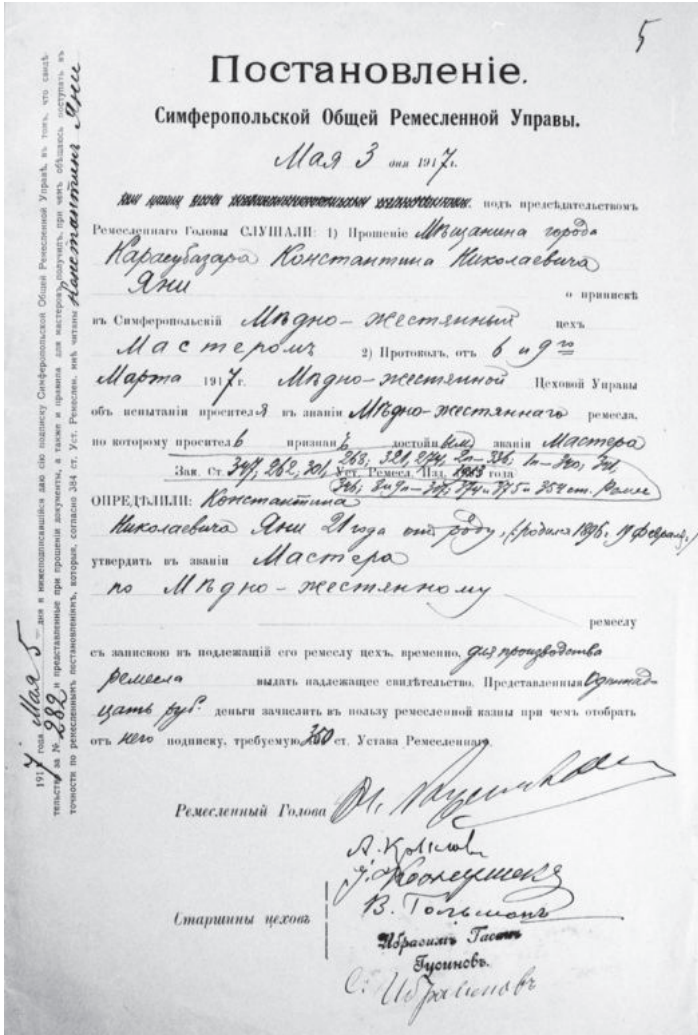

Мал. 5. Протокол засідання ремісничої управи м. Сімферополя від 06.03.1917 р. про призначення іспиту на володіння мідно-жестяним ремеслом Костянтину Миколайовичу Яні, який бажає отримати звання майстра.

Джерело: Дело Симферопольской общей ремесленной управы о возведении Константина Николаевича Яни в звание мастера по изделиям медных вещей ремесла (16.02.1917 – 05.05.1917 г.). ДААРК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4669. Арк. 3

Хімічне виробництво	1	–	–	1	–	–	–
Оброб. росл. та тварин. продуктів харчування	59+1	3	32	12	–	19	10
Поліграф. виробництво та виробоби з паперу	5	6	5	–	–	1	–
Виробництво інструментів, годинників, іграшок	1	–	–	–	–	–	–
Ювелірна справа, живопис, розкіш	1	–	2	–	1	2	4
Виготовлення одягу	11+13	7+32	11+7	15+18	4	7+10	6+6
Будівельні роботи	60	16	190+1	69	3	20	8
Виробництво екіпажів, дерев'яних човнів	11	–	2	23	–	2	15

Греків-будівельників найбільше налічувалося в Ялті, Керчі та Севастополі, пекарів – у Севастополі, Ялті, Феодосії, це було пов'язано насамперед з активним освоєнням Південного берега Криму та розвитком рекреаційного комплексу. Ковалів, мідників та лудильників – у Керчі та Феодосії. Найбільша кількість ремісників-греків, які були задіяні у виготовленні одягу та аксесуарів, мешкала в Сімферополі та Керчі, а виробництво екіпажів та човнів успішно розвивалося на узбережжі – у Керчі, Євпаторії, Севастополі. Документи Сімферопольської ремісничої управи

Мал. 6. Постанова ремісничої управи м. Сімферополя від 03.05.1917 р. про присвоєння Костянтину Миколайовичу Яні з м. Карасубазара звання майстра мідно-жерстяного ремесла.

Джерело: Дело Симферопольской общей ремесленной управы о возведении Константина Николаевича Яни в звание мастера по изделиям медных вещей ремесла (16.02.1917 – 05.05.1917 г.).

ДААРК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4669. Арк. 6

дають змогу персоніфікувати сухі цифри. Так, серед греків-пекарів Сімферополя були Н. Спиридонов, Я. Панайоті-оглу, С. Стефаніді, П. Мілідіс, С. Хатайліді, Є. Харламбіді, К. Попандопуло, П. Куталіді; карамельників-кондитерів – І. Філопулос; капелюшників – Я. Тодорі; шевців (чоботарів) – С. Франжуло, Н. Канакі; ковалів – А. Апостолов; мідників – К. Яні; ювелірів – Савва Філло; годинників – Христофор Калфояно; цирульників – Ф. Григоранді, І. Калоєров, Д. Хаджі-Фоті, А. Христофор-Оглу, К. Ксанфопуло, Ф. Параскева, Ф. Куркчі та інші [ДААРК, ф. 59, оп. 1, спр. 1238, 1279, 1461, 1582, 4502, 4550, 4607, 4611, 4733, 4504, 708, 1422, 536, 2569, 4669, 29, 708, 178, 3329, 4581, 1023, 708, 584]. Також, як і в ситуації з греками-торговцями, у Сімферополі займалися ремеслом не лише російські піддані греки, а й іноземні піддані (особливо багато їх було серед пекарів), а також греки-міщани з інших міст, наприклад Карасубазара (представник ремісничої династії мідників Яні (Янніді) (мал. 5–7) та інші).

Мал. 7. Ритуальне металеве церковне начиння, вироблене майстром Н. К. Яні (вірогідно батьком К. Яні) у 1906 р.
Джерело: Із фондів Центрального музею Тавриди в м. Сімферополі.
Відкопійовано Маргаритою Араджионі коштом Одеської філії Грецького фонду культури у 2005 р. Фотограф В. Буличев

У 1900–1920 рр. і особливо в період так званої “малоазійської катастрофи” Крим заповнили греки-біженці з сіл та міст Османської імперії. Революцію 1917 р. більшість греків Криму – іноземних підданих сприйняли позитивно, тому що співчували лівому руху. Водночас багато греків – колишніх російських підданих – купці, представники дворянства та інтелігенції – обрали еміграцію. Після встановлення в Криму більшовицького режиму іноземні піддані греки переважно не виявили бажання повернутися до Греції чи Туреччини навіть за гроші радянського керівництва. Причинами того були політична ситуація в Туреччині і важка економічна ситуація в Греції, яка вимушена була прийняти декілька мільйонів біженців внаслідок масового переселення греків з колишніх провінцій Османської імперії.

Через громадянську війну, еміграцію та голод 1921–1922 рр. кількість греків на півострові практично не збільшилась. У 1926 р. греків у Криму нараховувалося 20536 (2,8 % від кількості всього населення), іноземних підданих усього було 7066 осіб, із них 4068 – грецьких підданих. Відсоток міського населення дещо зменшився та становив близько 45 %. Воно розподілялося таким чином: Ялта – 1783 особи, Керч – 1202 особи, Севастополь – 1198 осіб, Сімферополь – 1153 особи, Феодосія – 916 осіб, Старий Крим – 900 осіб, Євпаторія – 716 осіб, Балаклава – 480 осіб, Карасубазар – 426 осіб, Алушта – 249 осіб, Бахчисарай – 156 осіб, Джанкой – 82 особи, інші населені пункти (сміт) – 179 осіб. Грецьке населення за переписом було зазначене в 1972 обійстях, в основному у Феодосійському (577 осіб), Сімферопольському (399 осіб), Карасубазарському (295 осіб), Бахчисарайському (181 особа) та Ялтинському (108 осіб) районах. Усього було землевпорядковано 16 грецьких селищ площею 44978 га і створено 5 національних грецьких сільських рад [ДААРК, ф. П-1, оп. 1, спр. 698, арк. 42–44, 46, 52, 57]. Через те що іноземні піддані греки не мали права власності на землю, багато сільських мешканців змушені були займатися дрібною торгівлею та ремеслом.

У період нової економічної політики радянської влади (НЕП) греки-містяни змогли доволі швидко зіп'ястися на ноги після воєнної руйни. Традиційно греки тримали першість у торгівлі бакалією та “дрібним товаром”, мали пекарні, ресторації та цирюльні, займались перевезенням та різноманітними ремеслами. Греки-ремісники працювали як кустарі-одноосібники або були організовані

Професійний профіль та основні заняття греків-містян Криму...

в невеликій артілі. До 1926 р. в кустарно-ремісничій промисловості Криму, за офіційними даними, було задіяно всього 863 греки (дані наводяться лише щодо майстрів, без членів їхніх родин) – 4,5 % від загальної кількості, причому з них 108 – це жінки [ДААРК, ф. Р-1119, оп. 2, спр. 64, арк. 4–7; Кравцова 2000, 65]:

Населені пункти	Всього	Чоловіків	Жінок
міста	615	517	98
Сімферополь	90	78	12
Севастополь	164	143	21
Феодосія	43	34	9
Керч	65	51	14
Ялта	144	120	24
Євпаторія	32	30	2
Бахчисарай	10	5	5
Карасубазар	36	32	4
Джанкой	5	5	–
Старий Крим	26	19	7
сmt	124	118	6
Алупка	11	11	–
Саки	2	2	–
Алушта	20	17	3
Судак	4	2	2
Гурзуф	2	2	–
Балаклава	85	84	1
райони	124	120	4
Сімферопольський	11	11	–
Бахчисарайський	4	4	–
Джанкойський	8	7	1
Карасубазарський	30	27	3
Судацький	1	1	–
Євпаторійський	2	2	–
Феодосійський	18	18	–
Ялтинський	18	18	–
Керченський	28	28	–
Севастопольський	4	4	–
Всього	863	755	108

Основними промислами греків-кустарів у 1927 р. були такі:

- харчова промисловість – 36,5 % (зокрема 32,6 % – хлібопекарство);
- виробництво одягу – 23,4 % (зокрема 11,2 % – виробництво взуття, 6 % – кравецька справа);
- рибальство – 18,0 %;
- обробка металів – 11,4 %;
- обробка деревини – 2,8 %;
- кожум'яцтво, обробка шкіри – 2,3 %;
- інше – 5,4 % [Финогеев 1997, 83].

Якщо порівнювати з ремісничою спеціалізацією представників інших спільнот півострова та внеском греків-ремісників у кустарну промисловість Кримської АРСР, можна побачити, що греки посідали друге місце за кількістю лудильників (21,5 % від усіх ремісників цього профілю) та ремісників, які були зайняті в харчовій промисловості (13,3 %, зокрема хлібопекарство – 22,6 % від загальної кількості й також 2-ге місце). На третьому місці були греки-ювеліри (13,7 % від загальної кількості ювелірів) та рибалки (6,1 %). Також греки-ремісники спеціалізувалися в таких ремеслах [Финогеев 1997, 80–84]:

- ковальство – 2,4 % від усіх ремісників Криму цього профілю;
- слюсарно-токарна справа – 2,1 %;
- бляхарство – 2,2 %;
- столярне – 0,7 %;
- колісне та с/г продукції – 4,4 %;
- бондарне – 0,7 %;
- виробництво кошиків – 3,6 %;
- хімічна промисловість – 2,3 %;
- обробка шкіри – 3,0 %;
- шкіряна та хутряна промисловість – 1,9 %;
- обробка вовни – 2,2 %;
- виробництво одягу – 2,1 %;
- виробництво взуття – 3,8 %;
- фотографія – 0,7 %;
- годинникарство – 1,9 %.

Поступово НЕП почали згортати, і багато хто з греків, які мали у своїх ресторанах, пекарнях чи майстернях найманих працівників

чи підмайстрів, із чесних трудівників перетворилися, на думку радянських чиновників, на експлуататорів. До 1929 р. вони були позбавлені виборчих прав і, як наслідок, можливості влаштуватися на яку-небудь роботу. Такими ж “позбавленцями” (тобто позбавленими виборчих прав) стали священники, заможні селяни, а деякі були вислані та розкуркулені, потрапили до таборів, наприклад К. Канакі, Є. Стеріоні, Ф. Панайотов, І. Папанікола та інші [Шевцова 2004, 331–337]. Ще жорсткіші заходи вживались до тих, хто займався будь-якою торговельною діяльністю.

На 1 квітня 1930 р. кількість греків-ремісників скоротилася на 225 осіб. Згідно з офіційною статистикою, залишилося 435 греків, які входили до складу членів артілі, і 150 осіб – кустарі-одноосібники [Финогеев, Неклюдов 1997, 16]. У зв’язку зі зміною економічної політики, кампанією щодо колективізації та репресіями в грецьких громадах Криму на початок 1930-х рр. серед греків – радянських підданих та іноземних підданих – намітилася тенденція до масової еміграції [ДААРК, ф. П-1, оп. 1, спр. 918, арк. 8–9, 17, 19–23]. Але з країни вже не випускали. Щоб подолати напруженість у суспільстві, викликану безробіттям, влада рекомендувала активізувати роботу грецьких громад та комітетів взаємодопомоги [ДААРК, ф. Р-3469, оп. 1, спр. 1, арк. 42, 138, 196–197; спр. 4, арк. 1–5, 39–40; спр. 9, арк. 20–21, 39, 43–52], а також промислово кооперацію [ДААРК, ф. Р-103, оп. 2, спр. 30, арк. 1–47].

На початку 1930-х рр. у Нікіті та Феодосії були створені і працювали промислово-кооперативні артілі греків-будівельників, В. Македонський очолював у Карасубазарі артіль “Труд-жесть”, греки були шевцями в артілях “Дружна праця” (м. Севастополь, К. Попандопуло та інші) та “Рекорд” (м. Ялта). Особливо багато греків було об’єднано в промислово-кооперативних товариствах та артілях пекарів та кондитерів (мал. 8): “Ерміс” (Г. Лоланов, Г. Кеферіді, П. Берберіді та інші), “Фарос” (А. Грамматикопуло, Ф. Домніді, К. Георгіаді та інші), “Єднання” (П. Атмаджі, П. Апостоліді, Г. Лоліді) та інші у Великій Ялті; “Багдад” (Д. Чораніді, М. Чохадаріді та інші), “Урожай” (Н. Лалакіді, І. Петаліді, І. Ксеніфопуло та інші) тощо в Сімферополі; “Омонія” (Г. Мавроматі, С. Григоріаді, Х. Савуліді та інші), “Червоний хлібопек” (Н. Міроніді, А. Пападимитрі, С. Симеофоріді та інші), “Хлібопек № 1” (Л. Тогріді, К. Кіорсавва, І. Халкіді та інші) тощо в Севастополі;

“Червоний пекар” (Д. Аманатіді, П. Псоміаді, К. Кокозіді та інші) в Керчі; “Кооператор” (М. Ефтиміаді, І. Чохаріді, А. Чебанов та інші.) в Алушті, “Шлях до соціалізму” в Балаклаві та інші [ДААРК, ф. Р-1119, оп. 2, спр. 3, арк. 36–41, 43–49 зв. та ін.; спр. 4, арк. 51–60, 130–135, 136–141, 169–175, 215–221 зв., 222–227 зв.].

Мал. 8. Фотографія 1928 р. працівників грецької пекарні №1 Промислово-кооперативної артілі “Піщевик” м. Карасубазара (сучасний Білогірськ Автономної Республіки Крим).

Джерело: Із особистого архіву О. П. Кірсяєвої.

Відкопійовано Маргаритою Араджионі коштом Одеської філії Грецького фонду культури у 2003 р.

Відсоток греків – іноземних підданих у Криму залишався досить високим, це стало причиною сфабрикованих справ про шпигунство [Доненко 2005, 223–250]. Загострила ситуацію й кампанія із закриття церков, які традиційно були осередками духовного й громадського життя грецької громади. Скарги до грецького консульства в Москві на утиски греків з боку радянської влади призвели до протилежного ефекту. Лише в період 1937–1939 рр. більш ніж 600 греків, зокрема й іноземні піддані, потрапили до

тюрем, щонайменше п'ята частина були розстріляні, інші потрапили в табори, де більшість згодом померли. Були репресовані нарком харчопрому Криму К. Х. Харлампіді, керівники колгоспів та сільських рад А. К. Карафіло, Х. М. Псом та інші, більш ніж 30 директорів шкіл та вчителів: М. Н. Бінат, І. С. Калояніді, Е. І. Симіліді, А. І. Грамматикопуло, Ф. А. Піперидіс, Х. П. Метаксопуло, Н. І. Іліаді та інші [Шевцова 2004]. Перепис 1939 р. показав, що за 13 років чисельність грецької спільноти практично не збільшилася і становила 20652 особи [Габриелян, Ефимов, Зарубин и др. 1998, 248–249].

Незважаючи на утиски та репресії, що зазнала спільнота з боку радянської влади, з перших днів війни греки Криму записувалися добровольцями на фронт, вступали у винишувальні батальйони, народне ополчення. Багато хто загинув на фронтах, дійшли до кінця війни лише 600 кримських греків-військовослужбовців. Греки – іноземні піддані через свій статус не підлягали мобілізації, але брали участь у русі Опору. У 1941 р. Крим був окупований. Документи свідчать, що жоден із греків під час окупації не вступив до нацистських військових формувань. В умовах зруйнованого війною господарства та промисловості греки почали шукати можливості вижити і якимось прогнати свої родини. Тому багато хто з них почали заробляти тим самим, чим займалися й раніше, – ремеслом та приватною торгівлею, яка була згорнута в СРСР лише в 1930-ті рр. Щоб не померти з голоду, частина греків-містян були змушені переселитися в села, де зайнялися землеробством та тваринництвом. Водночас греки намагалися допомагати партизанам та підпільникам.

Усього, за даними Кримського штабу партизанського руху, у загонах було 133 греки. Цифра здається невеликою, але якщо врахувати загальну кількість партизанів у 1941–1943 рр. – близько 4000, то вийде, що греки становили майже 3 %, хоча їхня питома вага в усьому населенні Криму була 1,8 % (1939 р.) [Шамко 1976, 3–12, 45; Депортовані кримські татари... 2004, 116; Брошеван 2000, 69–73]. Серед керівників руху Опору були Н. Спаї з Карасубазара, Ф. Якустіді, Х. Чуссі та С. Коліаніді із Сімферополя, Н. Тамарли з Ялти та інші. М. Македонський став командиром Бахчисарайського загону, який тільки за перший рік окупації здійснив понад 50 великих бойових операцій. Потім він керував

однією з бригад, а з 1944 р. – Південним з'єднанням партизанських загонів. 39 партизанів-греків загинули, 22 – пропали безвісти. Нацистами були розстріляні члени родин кримських партизанів – Н. Спаї, І. Хрисандопуло, Г. Тактоніди, Апостоліди, Макріді, Чунгурові та інші, спалені села Пайляри, Армутлук, Шах-Мурза та інші, де компактно проживали греки, які допомагали партизанам. Давнє грецьке село Лакі було знищене разом із мешканцями. Під час відступу гітлерівці розстріляли всіх жителів однієї з вулиць м. Старого Криму, де компактно проживали греки та болгары [ДААРК, ф. 151, оп. 1, спр. 580, арк. 9–10, 39–45; Брошеван 2000].

Багато греків-патріотів брали участь у підпільних організаціях: К. Попандопуло – у Севастополі, Т. Попандопуло – у Феодосії, М. Тріандофіліді – у Євпаторії, Е. Манеракі та брати Хроні – у Керчі, В. Луکیدіс та Т. Василькіоті – у Ялті, брати Чалухіді та С. Стиліаніді – у Карасубазарі, Х. Попандопуло – у с. Ангара та інші. У Сімферополі з 1941-го до 1944 р. діяла група під керівництвом С. Х. Коліаніді, яка збирала інформацію про дислокацію та переміщення ворога, попереджала партизанів про каральні акції, які готували фашисти, поширювала листівки тощо. Д. Попандопуло-Грамматикопуло була господинею явочної квартири сімферопольських підпільників. У с. Кисек-Аратук працювала грецька молодіжна група під керівництвом Н. Тріандофілова та К. Апостоліди [ДААРК, ф. П-156, оп. 1, спр. 62, арк. 12–26; Партизанский билет В. С. Лукидиса... КП-5863, Д-1279; Брошеван 2000; Полевые материалы автора 2001–2003]. Незважаючи на це, у червні 1944 р. греки Криму – як іноземні піддані, так і громадяни СРСР – були насильно виселені з Криму з тавром пособників окупантів та зрадників Батьківщини.

Таким чином, здійснений огляд основних занять та ремісничої спеціалізації греків-містян Криму свідчить, що 1897 р. більш ніж 53 % із них були задіяні в галузі обслуговування (зокрема 29 % – безпосередньо в торгівлі), 23 % займалися ремеслом та торгівлею. Після зміни державного ладу в 1920-ті рр. греки, незважаючи на зменшення чисельності та загальне зубожіння населення внаслідок війн, міграцій, голоду, продовжували займатися своїми традиційними ремеслами та працювали в царині обслуговування. У період НЕПу вони відкрили багато пекарень, майсте-

рень, ресторанів, займалися дрібною торгівлею, але вже в 1929 р. через це багато хто з них були позбавлені прав та роботи. У зв'язку з індустріалізацією та колективізацією більшість греків, щоб вижити в умовах безробіття та політики, яку проводила радянська влада, змушені були вступити в колгоспи, створити промислово-кооперативні товариства чи поповнити ряди робітників держпідприємств.

Із початком гітлерівської окупації, як свідчать документи та дослідження В. Брошевана, Л. Кравцової та інших, греки виявляли лояльність до радянської влади, надавали допомогу партизанам та підпільникам і безпосередньо брали участь у русі Опору. В умовах зруйнованої війною економіки та політики, яку проводили німці на окупованих територіях, коли знову була дозволена приватна ініціатива, греки лише повернулися до тих занять, які традиційно годували їхні родини, – до дрібної торгівлі та ремесла, роботи в царині обслуговування. Причому більшою мірою в торгівлі та галузі надання послуг були задіяні греки – іноземні піддані.

Аналіз кількості грецького населення Криму напередодні Другої світової війни та його участі в кустарній промисловості й торгівлі демонструє, що вони були не настільки істотними, щоб у цілому вплинути на розвиток економіки на окупованих територіях. Виходячи з усього вищесказаного, можна стверджувати, що привід, який Л. Берія навів для виправдання депортації греків із Криму, є надуманим. Насильницьке виселення десятків тисяч людей лише за те, що вони працювали, щоб прогледувати свої сім'ї, займаючись тим, що вміли робити та робили в Криму завжди, є злочином сталінського режиму, наслідки якого ми не можемо подолати до цього часу.

ЛІТЕРАТУРА

Абдуллаєва М. А. Грецькі громади Криму у 1917–1938 рр. Київ, 2001.

Абдуллаєва М. А. Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Київ, 2000.

Арадждиони М. А. Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку). Сімферополь, 2005.

Брошев В. М. Участие греков в партизанском и подпольном движении в Крыму в 1941–1944 гг. // **Греки в истории Крыма: Краткий биографический справочник.** Симферополь, 2000.

Быковская Н. В. История формирования греческой общины Керчь-Еникальского градоначальства (конец XVIII – начало XIX вв.) // **Україна – Греція: Історія та сучасність:** Тези міжнародної наукової конференції (Київ, 29–30 вересня 1993). Київ, 1993.

Быковская Н., Санжаровец В. Керченский табачный фабрикант Константин Месаксуди // **Підприємці й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.** Киев, 2001.

ДААРК, ф. 6, оп. 1, спр. 329а, арк. 14, 17 зв., 25 зв., 27–28, 35 зв., 48 зв., 55 зв., 60 зв., 63 зв., 76 зв., 79 зв., 93 зв.

ДААРК, ф. 59, оп. 1, спр. 1238, 1279, 1461, 1582, 4502, 4550, 4607, 4611, 4733, 4504, 708, 1422, 536, 2569, 4669, 29, 708, 178, 3329, 4581, 1023, 708, 584.

ДААРК, ф. 59, оп. 1, спр. 4669, арк. 1–5.

ДААРК, ф. 151, оп. 1, спр. 580, арк. 9–10, 39–45.

ДААРК, ф. П-1, оп. 1, спр. 698, арк. 42–44, 46, 52, 57.

ДААРК, ф. П-1, оп. 1, спр. 918, арк. 8–9, 17, 19–23.

ДААРК, ф. П-156, оп. 1, спр. 62, арк. 12–26.

ДААРК, ф. Р-103, оп. 2, спр. 30, арк. 1–47.

ДААРК, ф. Р-1119, оп. 2, спр. 3, арк. 36–41, 43–49 зв. та ін.

ДААРК, ф. Р-1119, оп. 2, спр. 4, арк. 51–60, 130–135, 136–141, 169–175, 215–221 зв., 222–227 зв.

ДААРК, ф. Р-1119, оп. 2, спр. 64, арк. 4–7.

ДААРК, ф. Р-3469, оп. 1, спр. 1, арк. 42, 138, 196–197.

ДААРК, ф. Р-3469, оп. 1, спр. 4, арк. 1–5, 39–40; спр. 9, арк. 20–21, 39, 43–52.

Габриелян О. А., Ефимов С. А., Зарубин В. Г. и др. **Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство.** Симферополь, 1998.

Греки в истории Крыма: Краткий биографический справочник. Симферополь, 2000.

Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Документи. Факти. Свідчення (1917–1991). Київ, 2004.

Доненко Н. Судьба греческой общины // **Новомученики Феодосии. Феодосия.** Москва, 2005.

Иванова Ю. **Греки России и Украины**. Санкт-Петербург, 2004.

Кравцова Л. П. Греческое население Крыма в 1921–1941 гг. Участие в хозяйственном и культурном строительстве // **Греки в истории Крыма: Краткий биографический справочник**. Симферополь, 2000.

Мосхури И. В. **Греки в истории Севастополя**. Севастополь, 2005.

Партизанский билет В. С. Лукидиса. Ялтинский объединенный историко-литературный музей. КП-5863, Д-1279.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 41: Таврическая губерния. Табл. XXII. Санкт-Петербург, 1904.

Полевые материалы автора (2001–2003 гг., проект Филиала Греческого фонда культуры, г. Одесса).

Ремесленники [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://forum.vgd.ru/132/8590/>

Финогеев Б. Л. **Крымские татары, греки, немцы, армяне, болгары: Национальное мастерство и его влияние на развитие Крыма**. Симферополь, 1997.

Финогеев Б. Л., Неклюдов Е. В. **Расселение и трудоустройство немцев, греков, армян, болгар в Крыму (прошлое и настоящее)**. Симферополь, 1997.

Шамко Е. Н. **Дорогами крымских партизан**. Симферополь, 1976.

Шевцова Н. Н. Репрессии против греков Крыма накануне и в годы Великой Отечественной войны // **Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство**. Київ, 2004.

Этническая история Крыма в таблицах, картосхемах и диаграммах (по данным переписей населения): информационно-справочное пособие. Симферополь, 2007.

Янници Ф. **Греческий мир в конце XVIII – начале XX вв. по российским источникам**. Санкт-Петербург, 2005.

REFERENCES

Abdullayeva M. A. (2001), *Hrets”ki hromady Krymu u 1917–1938 rr.* Kyiv. (In Ukrainian).

Abdullayeva M. A. (2000), *Dukhovno-relihiyne zhyttya hrekiv Krymu naprykintsy XVIII – na pochatku XIX st.* Kyiv. (In Ukrainian).

Aradzhyni M. A. (2005), *Hreky Krymu: istoriya i suchasne stanovyshche (etnokul'turna sytuatsiya ta problemy etnopolitychnoho rozvytku)*. Simferopol. (In Ukrainian).

Broshevan V. M. (2000), Uchastiye grekov v partizanskom i podpol'nom dvizhenii v Krymu v 1941–1944 gg., *Greki v istorii Kryma: Kratkiy biograficheskiy spravochnik*. Symferopol, pp. 69–73. (In Ukrainian).

Bykovskaya N. V. (1993), Istoriya formyrovanyya hrecheskoy obshchyny Kerch'-Enykal'skoho hradonachal'stva (konets XVIII – nachalo XIX vv.) // *Ukrayina – Hrets'kiya: Istoriya ta suchasnist'*: Tezy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (Kyyiv, 29–30 veresnya 1993). Kyiv. (In Russian).

Bykovskaya N., Sanzharovets V. (2001), Kerchenskiy tabachnyy fabrikant Konstantin Mesaksudi, *Pidpryyemtsi y metsenaty. Hrets'ki pidpryyemtsi ta hromads'ki diyachi v Ukrayini XVII–XIX st.* Kyiv. (In Ukrainian).

DAARK, f. 6, op. 1, spr. 329a, ark. 14, 17 zv., 25 zv., 27–28, 35 zv., 48 zv., 55 zv., 60 zv., 63 zv., 76 zv., 79 zv., 93 zv.

DAARK, f. 59, op. 1, spr. 1238, 1279, 1461, 1582, 4502, 4550, 4607, 4611, 4733, 4504, 708, 1422, 536, 2569, 4669, 29, 708, 178, 3329, 4581, 1023, 708, 584.

DAARK, f. 59, op. 1, spr. 4669, ark. 1–5.

DAARK, f. 151, op. 1, spr. 580, ark. 9–10, 39–45.

DAARK, f. П-1, op. 1, spr. 698, ark. 42–44, 46, 52, 57.

DAARK, f. П-1, op. 1, spr. 918, ark. 8–9, 17, 19–23.

DAARK, f. П-156, op. 1, spr. 62, ark. 12–26.

DAARK, f. P-103, op. 2, spr. 30, ark. 1–47.

DAARK, f. P-1119, op. 2, spr. 3, ark. 36–41, 43–49 zv. ta in.

DAARK, f. P-1119, op. 2, spr. 4, ark. 51–60, 130–135, 136–141, 169–175, 215–221 zv., 222–227 zv.

DAARK, f. P-1119, op. 2, spr. 64, ark. 4–7.

DAARK, f. P-3469, op. 1, spr. 1, ark. 42, 138, 196–197.

DAARK, f. P-3469, op. 1, spr. 4, ark. 1–5, 39–40; spr. 9, ark. 20–21, 39, 43–52.

Gabrielyan O. A., Efimov S. A., Zarubin V. G. i dr. (1998), *Krymskiye repatrianty: deportatsiya, vozvrashcheniye i obustroystvo*. Symferopol, pp. 248–249. (In Russian).

Greki v istorii Kryma: Kratkiy biograficheskiy spravochnik (2000). Symferopol. (In Russian).

Deportovani kryms'ki tatary, bolhary, virmeny, hreky, nimtsi. Dokumenty. Fakty. Svidchennya (1917–1991), (2004). Kyiv, pp. 116, 139–140. (In Ukrainian).

Donenko N. (2005), *Sud'ba grecheskoy obshchiny, Novomucheniki Feodosii. Feodosiya*. Moscow, pp. 223–250. (In Russian).

Ivanova Yu., (2004), *Greki Rossii i Ukrainy*. Sankt-Peterburg. (In Russian).

Kravtsova L. P. (2000), *Grecheskoye naseleniye Kryma v 1921–1941 gg. Uchastiye v khozyaystvennom i kul'turnom stroitel'stve, Greki v istorii Kryma: Kratkiy biograficheskiy spravochnik*. Symferopol, p. 65. (In Russian).

Moskhuri I. V. (2005), *Greki v istorii Sevastopolya*. Sevastopol'. (In Russian).

Partizanskiy bilet V. S. Lukidisa, Yaltinskiy ob'yedinennyi istoriko-literaturnyy muzey. – KP-5863, D-1279.

Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. (1904), t. 41: Tavrisheskaya guberniya, tabl. XXII. Sankt-Peterburg, pp. 192–197. (In Russian).

Polevyye materialy avtora (2001–2003 gg., proyekt Filiala Grecheskogo fonda kul'tury, g. Odessa). (In Russian).

Remeslenniki, available at: <http://forum.vgd.ru/132/8590/> (accessed August 6, 2017).

Finogeyev B. L. (1997), *Krymskiye tatary, greki, nemtsy, armyane, bolgary: Natsional'noye masterstvo i ego vliyaniye na razvitiye Kryma*. Symferopol, pp. 80–84. (In Russian).

Finogeyev B. L., Neklyudov E. V. (1997), *Rasseleniye i trudoispol'zovaniye nemtsev, grekov, arмян, болгар v Krymu (proshloye i nastoyashcheye)*. Symferopol, p. 16. (In Russian).

Shamko E. N. (1976), *Dorogami krymskikh partizan*. Symferopol, pp. 3–12, 45. (In Russian).

Shevtsova N. N. (2004), *Repressii protiv grekov Kryma nakanune i v gody Velikoy Otechestvennoy voyny, Problemy intehratsiyi kryms'kykh repatriantiv v ukrayins'ke suspil'stvo*. Kyiv, pp. 331–337. (In Russian).

Etnicheskaya istoriya Kryma v tablitsakh, kartoskhemakh i diagrammakh (po dannym perepisey naseleniya): informatsionno-spravochnoye posobiye, (2007). Symferopol, pp. 2–4. (In Russian).

Yannitsi F. (2005), *Grecheskiy mir v kontse XVIII – nachale XX vv. po rossiyskim istochnikam*. Sankt-Peterburg. (In Russian).

М. А. Араджионі
**ПРОФЕСІЙНИЙ ПРОФІЛЬ ТА ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ
ГРЕКІВ-МІСТЯН КРИМУ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.**

У статті досліджуються традиційні заняття та реміснича спеціалізація греків-містян Криму наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. Тема є актуальною не тільки для розуміння етнокультурних особливостей спільноти і стратегій виживання малих компактних етнічних груп, а й для з'ясування низки питань, пов'язаних з етнічною історією Криму, зокрема факту депортації за національною ознакою греків півострова в 1944 р. Основними джерелами дослідження стали матеріали Першого всеросійського перепису населення і документи Центрального державного архіву Автономної Республіки Крим.

Наприкінці ХІХ ст. на півострові в цілому сформувалася нова спільнота греків, яка нараховувала близько 20000 осіб. Греки були розселені в основному в південній та гірській частинах півострова, майже 60 % з них – у містах. Група була надзвичайно строкатою, сформованою внаслідок численних міграцій. Більше половини грекомовних греків Криму (53 %) були заробітчанами – іноземними підданими. Здійснений огляд основних занять та ремісничої спеціалізації греків-містян Криму свідчить, що 1897 р. більш ніж 53 % з них були задіяні в галузі обслуговування (зокрема 29 % – безпосередньо в торгівлі), 23 % займалися ремеслом та торгівлею. Після зміни державного ладу в 1920-ті рр. греки, незважаючи на зменшення чисельності та загальне зубожіння населення внаслідок війн, міграцій, голоду, продовжували займатися своїми традиційними ремеслами та працювали в царині обслуговування. У період непу вони відкрили безліч пекарень, майстерень, ресторанів, займалися дрібною торгівлею, але вже в 1929 р. через це багато хто з них були позбавлені прав та роботи.

У зв'язку з індустріалізацією та колективізацією більшість греків, щоб вижити в умовах безробіття та політики, яку проводила радянська влада, змушені були вступити в колгоспи, створити промислово-кооперативні товариства чи поповнити ряди робітників держпідприємств. Із початком гітлерівської окупації греки виявляли лояльність до радянської влади, надавали допомогу партизанам та підпільникам і безпосередньо брали участь у русі Опору. В умовах зруйнованої війною економіки та політики, яку проводили німці на окупованих територіях, коли знову була дозволена приватна ініціатива, греки лише повернулися до тих занять, які традиційно годували їхні родини, – до дрібної торгівлі та ремесла, роботи в царині обслуговування. Причому більшою мірою в торгівлі та галузі обслуговування були задіяні греки – іноземні піддані.

Аналіз кількості грецького населення Криму напередодні Другої світової війни та його участь і в кустарній промисловості й торгівлі демонструє, що вони були не настільки істотними, щоб у цілому вплинути на розвиток економіки на окупованих територіях. Виходячи з усього вищесказаного, можна стверджувати, що привід, який Л. Берія навів для виправдання депортації греків із Криму, є надуманим.

Ключові слова: Крим, греки, ремісники, депортація

М. А. Араджиони

ПРОФЕСИОНАЛЬНЫЙ ПРОФИЛЬ И ОСНОВНЫЕ ЗАНЯТИЯ ГРЕКОВ-ГОРОЖАН КРЫМА В КОНЦЕ XIX – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX в.

В статье исследуются традиционные занятия и ремесленная специализация греков-горожан Крыма в конце XIX – первой половине XX в. Тема актуальна не только для понимания этнокультурных особенностей данного сообщества и стратегий выживания малых компактных этнических групп, но и для выяснения ряда вопросов, связанных с этнической историей Крыма, в т. ч. факта депортации по национальному признаку греков полуострова в 1944 г. Основными источниками исследования стали материалы Первой всероссийской переписи населения и документы Центрального государственного архива Автономной Республики Крым.

В конце XIX в. на полуострове в целом сформировалась новая общность греков, которая насчитывала около 20000 человек. Греки были расселены в основном в южной и горной частях полуострова, почти 60 % из них – в городах. Группа была чрезвычайно пестрой, сложившейся в результате многочисленных миграций. Более половины грекоязычных греков Крыма (53 %) были иностранноподданными трудовыми мигрантами. Проведенный обзор основных занятий и ремесленная специализация греков-горожан Крыма свидетельствует, что в 1897 г. более 53 % из них были задействованы в сфере обслуживания (в т. ч. 29 % – непосредственно в торговле), 23 % занимались ремеслом и торговлей. После изменения государственного строя в 1920-е гг. греки, несмотря на уменьшение численности и общее обнищание населения вследствие войн, миграций, голода, продолжали заниматься своими традиционными ремеслами и работали в сфере обслуживания. В период нэпа они открыли множество пекарен, мастерских, ресторанов, занимались мелкой торговлей, но уже в 1929 г. из-за этого многие из них были поражены в правах и лишены работы, высланы.

В связи с индустриализацией и коллективизацией большинство греков, чтобы выжить в условиях безработицы и политики, которую проводила советская власть, вынуждены были вступить в колхозы, создать

промышленно-кооперативные общества или пополнить ряды рабочих госпредприятий. С началом гитлеровской оккупации греки проявляли лояльность к советской власти, оказывали помощь партизанам и подпольщикам и непосредственно участвовали в движении Сопротивления. В условиях разрушенной войной экономики и политики, которую проводили немцы на оккупированных территориях, когда вновь была разрешена частная инициатива, греки только вернулись к тем занятиям, которые традиционно кормили их семьи, – к мелкой торговле и ремеслам, работе в сфере обслуживания. Причем в большей степени в торговле и сфере обслуживания были задействованы иностранноподданные греки. Анализ количества греческого населения накануне Второй мировой войны и его участия в кустарной промышленности и торговле показывает, что они были не столь существенными, чтобы повлиять на развитие экономики на оккупированных территориях. Исходя из всего вышесказанного, можно утверждать, что повод, который Л. Берия привел в оправдание депортации греков из Крыма, является надуманным.

Ключевые слова: Крым, греки, ремесленники, депортация

Стаття надійшла 13.07.2017